

הוויכוח הפוליטי על משפט קסטנר על פי העיתונות המפלגתית

חיבור זה הוא ניסיון לבחון את ההיבטים השונים של הוויכוח הגלוי, שעוררו משפט קסטנר ופסק דינו הנחרץ של השופט ד"ר בנימין הלוי. בחלק הראשון של החיבור ייבחנו מאפייניו הפוליטיים של המשפט. חלקו השני יעסוק בתהליך הפיכתו של המשפט ופסק הדין לאחד האירועים המרכזיים בחיים הציבוריים במדינת ישראל, ולסלע מחלוקת בין המפלגות במערכת הבחירות לכנסת השלישית בקיץ 1955. שתי שאלות עומדות במוקד דיון זה: א. כיצד נוצלה פרשת קסטנר, שעניינה מסכת האשמותיו של מלכיאל גרינוולד כנגד ד"ר ישראל קסטנר על פעילותו הציבורית בהונגריה ב-1944, על ידי המפלגות במערכת הבחירות לכנסת השלישית? ב. הניתן ללמוד, לאור התגובה הפובליציסטית על המשפט, על יחסה של הציבוריות במדינת ישראל בשנות ה-50 לתגובה היהודית, ובעיקר לתגובת מנהיגותה בקהילות היהודיות באירופה המזרחית, לנוכח מדיניות ההשמדה הנאצית, ומה הם מאפייני יחס זה? כמקור עיקרי לכתיבת עבודה זו שימשה העיתונות המפלגתית מימין ומשמאל וכן מאמרים בעיתונים יומיים אחרים שהאירו היבטים שונים של הוויכוח הפוליטי הזה.

א. מבוא

ב-1 בינואר 1954 נפתח בירושלים משפטו של מלכיאל גרינוולד, שהואשם על ידי היועץ המשפטי של ממשלת ישראל בהוצאת דיבתו של ד"ר ישראל (רוז'ה) קסטנר, דובר משרד המסחר והתעשייה, מעורכי העיתון "אויקלט" ומועמד מטעם מפא"י לכנסת הראשונה והשנייה.

מלכיאל גרינוולד, בעל בית מלון זעיר במרכז ירושלים, נהג לפרסם עלונים משוכפלים, שכינה "מכתבים לחברי המזרחי", ובהם כלל דברי קטרוג חריפים כנגד אישי ציבור שסרחו לדעתו. בעלון שפרסם בחודש יולי 1953 האשים את קסטנר בשיתוף פעולה עם הנאצים בהונגריה בתקופת מלחמת העולם השנייה, בהכשרת הקרקע לרצח יהודי הונגריה, בגזל כספים ובהצלת פושע המלחמה

קורט בכר מעונש לאחר המלחמה, באמצעות עדות שמסר לטובתו במשפטו בנירנברג. גרינוולד לא הסתפק בדברי הקטרוג הקשים, אלא דרש גם את דמו של קסטנר: "ריח של פגר מגרד את נחירי! תהיה זו הלוויה משופרא דשופרא! את ד"ר רודולף קסטנר צריך לחסל!"¹

ד"ר ישראל קסטנר, יליד העיר קלוז' שבטרנסילבניה, היה בתקופת מלחמת העולם השנייה והכיבוש הנאצי ממנהיגיה הבולטים של התנועה הציונית בהונגריה. בראשית שנת 1943 הקים יחד עם חברים נוספים מהתנועה הציונית בהונגריה, אוטו קומי, שמואל שפרינגמן, יואל ברנד ואחרים, את "ועד העזרה וההצלה".² בתקופה שקדמה לכיבושה של הונגריה על ידי הנאצים, עסק הוועד בהברחתם ובקליטתם של אלפי פליטים יהודים, שהגיעו להונגריה מפולין ומסלובקיה, ובהעברת מידע מארצות אלה דרך קושטא להנהגה הציונית בעולם החופשי.³

כאשר פלשו הנאצים להונגריה ב-19 במרס 1944, החליטו חברי הוועד לנסות ולקיים עמם משא ומתן על תשלום כופר, בדומה לזה שנערך בקיץ ובסתיו 1942 בסלובקיה, במגמה למנוע את שילוחם של יהודי הונגריה למחנות השמדה. את המגעים עם ה.ס.ס. על העסקה הידועה בשם "סחורה תחת דם" ניהלו יואל ברנד וישראל קסטנר – תחילה עם דיטר ויסליצני ואחר כך עם אדולף אייכמן. אייכמן התחייב לשחרר מיליון יהודים תמורת סחורות, משאיות וחומרים שונים, שהנאצים נזקקו להם.

ב-17 במאי יצא יואל ברנד מלווה בבונדי גרוס, סוכן הונגרי-גרמני ממוצא יהודי, לקושטא, כדי להביא את פרטי ההצעה הנאצית בפני המוסדות הציוניים ולהציגה באמצעותם בפני נציגי בעלות הברית המערביות. ימים אחדים לאחר שהגיע לקושטא, יצא ברנד לחלב לפגישה עם משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות. בגבול עם סוריה נעצר על ידי שירות המודיעין הבריטי ולא חזר להונגריה.⁴

בבודפשט המשיך קסטנר את המשא ומתן עם הנאצים, כשהוא נעזר באשתו של ברנד, הנזי, ובכך דודו המהנדס אנדריאס ביס. מהצד הגרמני נשא ונתן בעיקר קורט בכר, נציגו לעניינים כלכליים של הימלר בעיר. בעקבות משא ומתן זה, אפשרו הגרמנים את יציאתם של 1685 יהודים הונגרים לספרד. אלה כללו מסלטה ומשמנה של יהדות הונגריה וכן רבים מידידי ומקרובי של קסטנר, אך

1. שלום רוזנפלד, תיק פלילי 124, תל אביב 1955 (להלן: רוזנפלד), עמ' 16.
2. בלה ואגו, "תמורות בהנהגת יהודי הונגריה בימי מלחמת העולם השנייה", הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה (בעריכת גולמן, ואגו ורטריכין), ירושלים תשל"ו, עמ' 66.
3. אשר כהן, "הצלת יהודים בהונגריה ודרך הונגריה", דפים לחקר תקופת השואה ד', תשמ"ו, עמ' 291.
4. יהודה באואר, "שליחותו של יואל ברנד", השואה – היבטים היסטוריים, תל אביב 1984 (להלן: באואר).

גם פליטים וחברים בתנועות הנוער הציונית. הרכבת יצאה מבודפשט בסוף יוני, ואחרי שהיות ממושכות בברטיסלבה ובווינה הגיעה לברגן בלזן ולא לספרד, כפי שהבטיחו הנאצים. לאחר שורה של שיחות, שהתנהלו בקיץ ובסתיו של 1944 בין נציג הג'וינט בשווייץ, סאלי מאייר, לבין נציגי ה.ס.ס., ובעיקר בכר, בתיווכו של קסטנר, אפשרו הנאצים את יציאתה של הרכבת מברגן בלזן לשווייץ בשני משלוחים – האחד באוגוסט והשני בדצמבר.⁵

שמואל תמיר, עורך דינו של גרינוולד, טען במשפט, כי כדי להציל את "רכבת המיוחסים", ובה בני משפחתו, הפקיר קסטנר את יהודי הונגריה ולא הפיץ את המידע שהיה ברשותו על הצפוי למגורשים לאושוויץ. מעשיו של קסטנר, טענה ההגנה, נעשו אף במסגרת טרנסאקציות כספיות, שנגדו את המוסר הציבורי, ובשל אותן עסקות אפלות, יצא קסטנר לאחר המלחמה כדי להעיד לטובת בכר. אשמה נוספת שהעלה תמיר כנגד קסטנר במהלך המשפט הייתה, כי בהיותו משתף פעולה עם הנאצים וצד בעסקת "רכבת המיוחסים", הסגיר קסטנר לידי הנאצים את הצנחנים יואל פלגי ופרץ גולדשטיין ומנע סעד משפטי ונפשי מחנה סנש.⁶

משפט מדינת ישראל נגד מלכיאל גרינוולד, תיק פלילי 124/53, נמשך שבעה חודשים. תחילתו בקול ענות חלושה, בדיווחים קצרים בעמודים הפנימיים של העיתונות היומית, אולם משיבה לשיבה גברה הזרמה באולם בית המשפט המחוזי בירושלים. השאלות הנוקבות, שהעלה הסנגור שמואל תמיר, אשר נגעו לא רק לפרשת קסטנר ולשוואת יהודי הונגריה, אלא גם לתגובת יהודי אירופה ומנהיגותם בתקופת השואה בכלל, ולתגובת הישוב היהודי בארץ ישראל והנהלת הסוכנות היהודית בפרט, ובעיקר המאמצים הבלתי נלאים שעשה, כפי שנראה להלן, להפוך את המשפט לאמצעי לניגוח מנהיגות מפא"י, העמידו את המשפט במרכז ההתעניינות הציבורית במדינת ישראל. תחילה ייצג את המדינה במשפט סגן פרקליט מחוז ירושלים ד"ר אמנון תל, אולם ב־1 ביוני 1954, כנראה בשל אופיו הפוליטי של המשפט שלא נצפה מראש, נטל לידיו את ניהול התביעה היועץ המשפטי לממשלה חיים כהן. בספטמבר ובראשית אוקטובר סיכמו התביעה וההגנה את טענותיהן, ותשעה חודשים לאחר מכן, ב־22 ביוני 1955, הקריא השופט את פסק דינו.

ד"ר בנימין הלוי זיכה את מלכיאל גרינוולד ממרבית סעיפי האישום.

5. על פעילותו של קסטנר ערב סיום המלחמה (פרשת הצלת היהודים ההונגרים שגורשו למחנה שטרסהוף, הצלת יהודי בודפשט והצלת שרידי היהודים במחנות), ראה אצל באואר, המשא ומתן בין סאלי מאייר לנציגי ה.ס.ס. בשנים 1944–1945; ובהרחבה במבוא של דב דינור, "לידן וחשבון של ועדת הצלה היהודית בבודפשט 1942–1945," נמסר על ידי ד"ר ישראל קסטנר, בהוצאת האגודה להנצחת זכרו, ללא תאריך, וכן בספרו של דב דינור, קסטנר, גילויים חדשים על האיש ופועלו, חיפה 1987.

6. רוזנפלד, עמ' 139, 157.

הסנגוריה, פסק השופט, הצליחה להוכיח כי האשמותיו של גרינוולד נגד קסטנר מעוגנות היטב בקרקע המציאות בהונגריה של 1944. קסטנר, קבע ד"ר הלוי, לא הזהיר את יהודי הונגריה בכלל ואת יהודי קלוז' בפרט על ההשמדה הצפויה באושוויץ. תכנית הצלת ה"מיוחסים" יצרה, לטענת הלוי, שיתוף אינטרסים בין קסטנר לבין הנאצים, שהוביל למעשה לשיתוף פעולה בגירוש הקרבנות לאושוויץ, ושיתוף פעולה זה הוא פלילי במלוא מובן המלה. בקבלו את "מתנת" הגרמנים, "רכבת המיוחסים", קבע השופט, "מכר קסטנר את נפשו לשטן." בפרשת שליחותם של הצנחנים להונגריה, פסק ד"ר הלוי, כי הפעלת לחץ מוסרי כבד על אנשים בעלי מצפון להסגיר עצמם, כמוה כהסגרתם לידי האויב. גם פעולה זו, לדעת הלוי, כמו גם הימנעותו של קסטנר מהענקת עזרה לחנה סנש, נבעה משותפותו בעסקת "רכבת המיוחסים". קסטנר, הוסיף השופט, מסר הצהרה כוזבת במשפטי נירנברג לטובת פושע המלחמה קורט בכר כדי להצילו ממשפט ומעונש. קסטנר ובכר היו שותפים, ועל כן טיהורו של בכר וצידוקו היו דרושים לקסטנר לשם צידוק עצמו.

רק בסעיף אחד, האשמה בשותפות בגזל, קבע השופט כי היא לא הוכחה על ידי הסנגוריה, אך לאור זיכויו של גרינוולד משאר סעיפי האישום על הוצאת דיבה, החליט הלוי להטיל עליו עונש סמלי בלבד, קנס של לירה אחת.⁷

ב. הפוליטיזציה של משפט קסטנר

בבואנו לדון בשאלת הוויכוח הפוליטי הגלוי על משפט קסטנר, שומה עלינו לבחון תחילה כיצד קיבל משפט הדיבה, תביעה על הכפשת שמו של קסטנר בשל פעילות הציבורית בהונגריה ב-1944, גוון פוליטי כה עז, שהשפיע על המאבק שבין המפלגות במדינת ישראל ב-1955.

בתהליך הפוליטיזציה של משפט קסטנר רב היה חלקו של עורך הדין שמואל תמיר, אולי יותר מכל גורם אחר. העוקב בשיטתיות אחר דיוני בית המשפט המתוזז נוכח, כיצד ניצל תמיר את במת בית המשפט לניגוח שלטונה של מפא"י. ישיבות ארוכות חרגו ממסכת האשמותיו של גרינוולד כלפי קסטנר והוקדשו להאשמות שהעלה תמיר נגד מנהיגות התנועה הציונית בתקופת מלחמת העולם השנייה בכלל, וכלפי הנהלת הסוכנות היהודית, שנציגי מפא"י היוו בה את הכוח הדומיננטי, בפרט.

נבחון להלן כיצד קשר תמיר את מעשיו את קסטנר בהונגריה עם דרכה המדינית של מפא"י. אליבא דתמיר, הקו שהנחה את מפא"י בארץ, דהיינו שיתוף פעולה עם האויב, הוא שהדריך את מעשיו של קסטנר, נציג מפא"י בהונגריה.

7. פסקים של בתי המשפט המחוזיים בישראל, עורך אפרים סלנט, כרך 44, תל אביב 1965.

להלן שתי דוגמאות מיישבות בית המשפט הממחישות את האופן, שבו הציג תמיר טיעון זה:

בישיבת בית המשפט ב־2 במרס 1954, במהלך החקירה הנגדית של קסטנר, טען כלפיו תמיר: "כשחברייך שיתפו פעולה עם הבריטים ואתה שיתפת פעולה עם הנאצים, יצאנו חברי ואני למלחמה להצלת יהודים."⁸ ב־26 במרס, בישיבה סוערת שעסקה בהסגרתו כביכול של יואל ברנד לידי הבריטים על ידי שליחי הסוכנות בקושטא, טען תמיר כי פעולות קסטנר היו חלק משיטת המוסדות הציונים הרשמיים בכל העולם, לשתף פעולה עם השליט. כשם שהוסגרו אנשי אצ"ל ולח"י בארץ, כך הוסגרו הצנחנים בהונגריה.⁹

מפלגת "האיחוד" בהונגריה, שקסטנר עמד בראשה, הייתה מזוהה עם מפא"י. בהדגישו קשר זה, ביקש תמיר לטעון, כי במעשיו הודרך קסטנר על ידי מפלגת האם בארץ. תימוכין לעמדה זו מצא תמיר בעדותו של משה קראוס, שהייתה אולי הקשה בעדויות שנשמעו נגד קסטנר במהלך המשפט. קראוס, עסקן "הפועל המזרחי" ומנהל המשרד הארצישראלי בבודפשט, טען כי "האיחוד", שהייתה מפלגה קטנה, הצליחה להשתלט על הרחוב היהודי מכוח קשריה עם השליטים הגרמנים והכסף הרב שקיבלו חבריה מוועד ההצלה בקושטא. חברי תנועה זו היו למעשה ראשי ועד ההצלה בהונגריה, ברנד, שפרינגמן, וכמובן קסטנר,¹⁰ והם שיצרו את הקשר עם הגרמנים והובילו את יהדות הונגריה לאבדנה.¹¹

פרשת שליחות יואל ברנד לקושטא, כדי להיפגש עם נציגי המוסדות הציוניים ולהציג בפניהם את ההצעה הגרמנית הידועה בכינוי "סחורה תחת דם", שימשה יותר מכל סוגייה אחרת את תמיר, לעריכת חשבון היסטורי עם דרכה המדינית של מפא"י בכלל ועם אופן תגובתה לשואת יהודי אירופה בפרט. השליחות עצמה, לאמור מסעו של ברנד לקושטא, פגישותיו עם נציגי המוסדות הציונים, מאסרו בידי הבריטים ותגובת הנהלת הסוכנות להצעה הגרמנית, לא נכללו במסכת ההאשמות שהועלו נגד קסטנר. בנאום הסיכום שלו הודה תמיר, כי בהציגו את "פרשת יואל ברנד" ביקש כי "במשפט, אשר דן בעניין הקשור לשואה תיחקר במיוחד הפרשה כולה. הפרשה של השמדת יהדות אירופה מכאן והצלת יהודים מכאן, משום שמבחינה ציבורית והיסטורית היא מרעפת."¹²

בית המשפט אפשר לתמיר, באופן המעורר תמיהה, להקדיש ישיבות רבות לסוגייה זו, שכאמור לא הייתה קשורה למשפט הדיבה, אלא באופן עקיף בלבד.

8. "חרות", 3 במרס 1954.

9. שם, 26 במרס 1954.

10. שם, 26 ביוני 1954.

11. רוזנפלד, עמ' 164.

12. שם, עמ' 331.

שלושה ימים נחקר יואל ברנד על שליחותו. נחקרו גם מנחם בדר, נציג השומר הצעיר, ואהוד אבריאל, נציג המחלקה המדינית של הסוכנות בקושטא בתקופת המלחמה. תמיר ביקש להוכיח, כי ברנד נאסר בידי הבריטים בתיאום מלא עם נציגי הסוכנות ובראשם אהוד אבריאל, אשר היה לטענת תמיר סוכן בין בריטי.¹³

הסגרתו של ברנד, טען תמיר, הייתה פרי קנוניה בין הבריטים לבין הסוכנות, שנבעה מהרצון ההדדי להעלים כל ידיעה על שואת יהודי אירופה. בסכמו את "פרשת ברנד" אמר תמיר:

בשנת 1944, כאשר עמדו המוסדות בפני פרובלמטיקה אכזרית: כיצד להילחם נגד הגרמנים ובעת ובעונה אחת לבוא בהתנגשות עם הבריטים הלוחמים גם הם בגרמנים, לא זו בלבד שלא פתרו אותה בדרך של מי שפתר אותה, שידע לפתור אותה, של מלחמה בבריטים והימנעות מפגיעה במתקנים צבאיים [לאמור האצ"ל, ר.ש.]: לא זו בלבד שלא נקטו בקו אקטיבי, לא זו בלבד שהגולה הופקרה, לא זו בלבד שהשואה הושתקה, אלא מתוך אובדן חושים מלא, מתוך כניעה לשליט, מתוך חוסר אומץ לב, מתוך צרות מוחין, עשו אפילו מעשה אקטיבי, אשר חיבל בסיכויי ההצלה.¹⁴

תגובת הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים לשליחות ברנד לא הייתה, אם כן, לפי תמיר, אלא חלק ממדיניותה, להעלים מהיישוב היהודי בארץ את ממדי ההשמדה באירופה:

השתיקו במתכוון וביודעין על פי פקודת הבריטים ומתוך שיתוף פעולה איתם [...] ולמה השתקה? משום שאילו בימים ההם היו ההמונים יודעים בדיוק את כל מה שנעשה בהונגריה ונוכחים באזלת היד של מנהיגיהם, אין ספק שמשוהו היה קורה. אולי רסן השלטון היה נשמט מידי אנשים מסוימים. מפני התפתחות כזאת הייתה החרדה גדולה וכנראה שזה היה חשוב יותר. אין הסבר אחר.¹⁵

תמיר הגיש לעיונו של בית המשפט כרכים של עיתון "דבר" בשנים 1941–1942, כדי להוכיח את הפרסום המועט שניתן בארץ לידיעות על השואה. גם בשנת 1944, טען תמיר, פורסמו ידיעות מעטות בלבד על שואת יהודי הונגריה. הכותרות הראשיות של העיתון הוקדשו במשך חודשים ארוכים לאבל על מותו של ברל כצנלסון.¹⁶ בנאומים של בן-גוריון ושרת, טען תמיר, לא נזכרה כלל

13. שם, עמ' 60.

14. שם, עמ' 346.

15. שם, עמ' 339.

16. "חרות", 13 ביולי 1954.

טרגדיית השואה ובעיות ההצלה, בעוד שלבעיות מקומיות ומשקיות ולשביתות הוקדש עיקר תשומת הלב.¹⁷ בימי הכיבוש הראשונים של הונגריה על ידי הנאצים, טען עורך דין תמיר בנאום הסיכום,

מופיעים מאמרים וכתורות ב"דבר" לא נגד הטרור של סטואי, לא נגד הטרור של איימן, לא נגד הטרור של פרנצ'י, אלא נגד הטרור של אצ"ל ולח"י. זה הנושא העיקרי המעסיק את "דבר" ואת העומדים מאחוריו. [...] משך חודש וחצי משתיקים מר שרת והסוכנות את כל הידיעות של יואל ברנד [...] ¹⁸ לא רק את ראשי הסוכנות בירושלים האשים תמיר ב"השתקת השואה". גם מנהיגות יהודי ארצות הברית העלימה ידיעות על השואה, טען תמיר בעקבות עדותו של פרופ' אקצין, שהיה חבר ב"וועד הפליטים" של ממשלת ארצות הברית.¹⁹

האשמות קשות במיוחד העלה תמיר נגד חיים וייצמן, שישב בזמן המלחמה בלונדון. ד"ר ת. וייצמן, קבע תמיר, הוא אבי שיתוף הפעולה הנפשע עם בריטניה. בשיבת בית המשפט ב-3 ביוני 1954, בעת חקירתו של אהוד אבריאל על שליחותו של יואל ברנד, ציטט הסנגור קטע מספר שהוציאה האוניברסיטה העברית לכבוד וייצמן, בלא שציין את ההקשר: "כן אמר [וייצמן]: 'לבני עמנו שם, למיליונים מהם צפוי גורל נורא ואיום, אך כעבור רגע אורו עיניו, גופו נטה קדימה ושוב אמר: 'בסופו של דבר – וזהו העיקר – עתידה מלחמה זו להביא ברכה לאנגליה.'²⁰ במהלך החקירה שאל תמיר את אבריאל: "ואתה יודע שאחרי מות הלורד מוין [שעליו סופר במשפט שהגיב על הצעת הגרמנים לעסקה "סחורה תחת דם" במלים: "מה אעשה במיליון יהודים?"] אמר וייצמן כי הדבר כואב לו יותר ממות בנו?²¹

רק אנשי האצ"ל, טען תמיר, יצאו כנגד "השתקת השואה" ונאבקו במדיניותה

17. רוזנפלד, עמ' 337.

18. שם, עמ' 338.

19. "הצופה", 11 במרס 1954.

20. תמיר ציטט קטע זה מתוך חיבור פרי עטו של איש סרטים יהודי אמריקני בשם ש.נ. ברמן: "ציון באה לקאלבריי", שהופיע בספר, חיים וייצמן בונה ציון, המדינאי ואיש המדע, בעריכת מאיר וייסגל, ירושלים תש"ו. מעיון בחיבור מתברר, כי בהוציאו את דבריו וייצמן מהקשרם עיוות תמיר לחלוטין את כוונתם. ברמן סיפר כי ב-21 ביוני 1941, עת ביקר וייצמן בקליפורניה, שמעו יחדיו ברדיו של תחילת הפלישה הגרמנית לברית המועצות. וייצמן אמר בכאב כי סכנה מרחפת על היהודים בארץ זו, ובהם אף בני משפחתו, אם כי עדיין לא דובר כמובן על השמדה. ללא כל קשר לחשש זה הביע את שמחתו, כמו רבים מאיבי הנאציון ובהם ודאי גם היהודים, כי לאחר ההתקפה הגרמנית על ברית המועצות שוב לא תעמוד בריטניה לבדה במערכה, עובדה העשויה לקרב את קיצה של גרמניה הנאצית.

21. "חרות", 3 ביוני 1954.

הפושעת של בריטניה. בעת חקירתו של מנחם בדר, איש הקיבוץ הארצי, שאל הסנגור: "האם ידוע לך על כרוז של אצ"ל משנת 1944 בקשר להצלת יהודי הונגריה?... האם שמעת על כך שבשנת 1944 נכלא אחד ממפקדי האצ"ל באחד הקיבוצים של השומר הצעיר ועונה בגלל מלחמתו נגד בריטניה? [...]. האם קראת את הכרוז של המוסדות בחתימתו של בן-גוריון, שבו נקרא היישוב למסור כל איש אצ"ל ולח"י למשטרה?"²² גם באמריקה היו אלה הרביזיוניסטים, הלל קוק והוועד שהקים, שפרסמו ידיעות על השואה על אפה וחמתה של המנהיגות היהודית, אמר תמיר.²³

בהפנותו אצבע מאשימה כלפי המנהיגות הציונית ובעיקר הנהלת הסוכנות, ביקש תמיר לקבוע, כי הימנעותה מהגשת סיוע ליהודי אירופה, היא שעוררה מנהיגים בקהילות יהודיות כדוגמת קסטנר לבחור בדרך הנוראה של שיתוף פעולה עם הנאצים, דרך שסופה אבדון.

לשני עיתונים היה חלק חשוב בפוליטיזציה של המשפט: ה"יומן" "חרות", ביטאון תנועת החרות בעריכתו של יוסף ויניצקי, והשבועון "העולם הזה" אשר נרכש ב־1950 על ידי אורי אבנרי ושלוש כהן.

"חרות" היה הראשון, ככל הנראה, שנתן ביטוי פומבי להאשמותיו של גרינוולד נגד קסטנר.²⁴ ב־25 באוגוסט 1952 פרסם העיתון ידיעה קצרה מאת יואל מרקוס, כנראה בעקבות עיון בעלונו המשוכפל של גרינוולד אשר פורסם זמן קצר לפני כן. (גרינוולד נהג לשלוח את עלונו למערכות העיתונים השונים). בידיעה נכתב כי "כבר שלוש שנים מאשימים רבים מיוצאי הונגריה אדם בעל תפקיד רשמי בעדות לטובת פושע נאצי, עסקים אפלים ורווחים שמנים על חשבון הצלת יהודים. מדוע אין הוא מנקה עצמו?"

בעוד שהעיתונים האחרים פרסמו בדרך כלל דיווחים תמציתיים על מהלך הדיונים בבית המשפט, שנמסרו על פי רוב מפי סוכנות עתי"ם, סיקר כתב "חרות" בהרחבה את המשפט. בעיקר הובלטו בעמודו הראשון של העיתון האשמותיו של תמיר כלפי הסוכנות היהודית ומנהיגי מפא"י. האשמותיו של תמיר הפכו בעיתון "חרות" ל"גילויים מזעזעים". להלן כמה דוגמאות:

ב־3 במרס 1954 דיווח העיתון על החקירה הנגדית של קסטנר על ידי תמיר. בכותרת העיתון נאמר: "הסוכנות השתיקה הידיעות על ההשמדה בהונגריה." ב־3 באפריל דיווח כתב "חרות" על חקירתו של יואל ברנד על ידי תמיר ובכותרת נכתב: "גילויים מזעזעים על וייצמן, גולומב ואבריאל בקשר לענייני הצלה."

22. רוזנפלד, עמ' 51.

23. "חרות", 11 במרס 1954.

24. כך עולה מבדיקת העיתונות היומית שערכתי החל מחודש יולי 1952, מועד פרסום עלונו של גרינוולד.

ב־3 ביוני זעקה הכותרת הראשית בעמודו הראשון של העיתון: "גילויים במשפט קסטנר-גרינוולד: וייצמן אמר מיליוני יהודים יושמדו, העיקר שלאנגליה תצמח ברכה."

מבחינתו של ביטאון "חרות", היה זה משפטה של מפא"י: הזדמנות היסטורית לחשיפת מחדליהם כביכול של ראשי הסוכנות בעבר והיריבים הפוליטיים בהנהגת המדינה בהווה.

מכל הסוגיות שהועלו בשייכות בית המשפט, הבליט העיתון בעיקר את פרשת שליחותו של יואל ברנד ואת גרסתו של תמיר על הסגרת ברנד על ידי נציגי הסוכנות ו"השתקת השואה". הוא הדגיש את חלקם של ראשי מפא"י בפרשה, ובעיקר את תפקידו של ראש הממשלה, משה שרת, אשר היה כביכול שותף להסגרתו של ברנד. "האם תרצה מפא"י להגן על חבריה?" שאל העיתון ב־18 במרס 1954. שמונה ימים אחר כך הוא דיווח: "מפא"י מינתה ועדה מיוחדת המטפלת בצד הפוליטי של המשפט, "בהוסיפו כי "קיימת במפלגת השלטון אי שביעות רצון מגילויים על פרשות עגומות, שראשי הסוכנות מבקשים להעלי-מם."

תמיר מתואר בעיתון כלוחם בודד הנאבק על חשיפת האמת ההיסטורית. ב־26 במרס 1954 דיווח "חרות" כי שכנים ראו מכוניות חשודות ליד ביתו של תמיר, וב־1 באפריל הבליט באותיות גדולות את דברי תמיר בבית המשפט: "אינני מפתח מכם והמשטר שלכם! לא ארפה מגילוי המעשים המחפירים! למרות האיומים אמשיך למלא את חובתי המקצועית והציבורית!" גם "העולם הזה" ראה במשפט אמצעי לניגוח שלטונה של מפא"י. הסיקור הנרחב שניתן למשפט מעל דפי השבועון, היה על פי עדות עורכו, אורי אבנרי, חלק מהמערכה שניהל העיתון נגד שלטונו של בן/גוריון. "מנגנון החושך", על פי הגדרתו.²⁵

דומה שאבנרי עמד על הפוטנציאל הפוליטי הגלום במשפט עוד טרם פתיחתו. ב־31 בדצמבר 1953 פרסם "העולם הזה" תחת הכותרת: "צדק, צדק תרדוף" ראיון עם מלכיאל גרינוולד, שהעז להטיח האשמות "בפקיד הגבוה במשרד המסחר והתעשייה".

כתבו של "העולם הזה", עמנואל פרת, דיווח בהרחבה על מהלך הדיונים בבית המשפט ומסר לקוראיו דברי פרשנות והערכה על השלכותיו הפוליטיות והציבוריות של המשפט. ב־18 במרס 1954 כתב העיתון: "הפרשה חרגה מהגבולות המצומצמים של הסכסוך בין קסטנר לגרינוולד והפכה למשפטה של תקופה שלמה."

"העולם הזה" הבליט אף הוא את "פרשת יואל ברנד" ואת אי תגובתם כביכול

25. ראיון עם אורי אבנרי, "חותם" 24, 11 ביוני 1982.

של ראשי הסוכנות לאפשרות הצלת יהודי הונגריה. וכך כתב השבועון: "שליחותו של יואל ברנד הייתה התגלית האמיתית של משפט קסטנר, היא תיזכר זמן רב אחרי שכל שאר הפרטים יחזרו לעולם השכחה. [...]"²⁶ כ-8 באפריל, בשבוע שבו נחקר ברנד על ידי תמיר על שליחותו, והסוכנות הואשמה על שלא אפשרה כביכול לברנד לחזור להונגריה, הסגירה אותו לבריטים והפקירה בכך את יהדות הונגריה, כתב "העולם הזה":

המשפט עלול להביא לידי כתיבה מחדש של פרקי היסטוריה, לנפץ אלילים נערצים, להרוס אגדות ולהשלתה של האמת האכזרית. בית המשפט הפך לשדה קרב בו התנהל המאבק על קביעת דמותה של ההיסטוריה. לא היה זה רק מאבק על האמת ההיסטורית, היה זה מאבק על עיצוב דמות המשטר הישראלי בעתיד.

המערכה המשפטית הייתה בעיני "העולם הזה" גם מאבק בין שני אישים: בין התובע חיים כהן לבין הסנגור שמואל תמיר. חיים כהן, היועץ המשפטי לממשלת ישראל, ייצג אולי יותר מכל אדם אחר בעיני "העולם הזה" את "משטר החושך" של בן-גוריון. בגיליון ראש השנה תשי"ד, שבו נבחר כהן לאיש השנה, כתב עליו העיתון:

תכונתו העיקרית, שסללה לפניו את הדרך לעלייתו הייתה אך זו: נכונותו למלא כל פקודה מבלי להרהר עליה, למצוא כל בסיס חוקי או כאילו חוקי לכל אשר ביקש קול אדוניו. [...] משך שנת תשי"ג פיקח על חיסולן ההדרגתי של כל זכויות האדם במערכת החוק בישראל.

כנגד "אויב הדמוקרטיה" הזה, הציג השבועון את שמואל תמיר, שותפו במאבק על עתידה של מדינת ישראל, כאחד הלוחמים האמיצים במשטרה של מפא"י. תמיר היה זה אשר הפיץ, לפי השבועון, את הסיסמה: "שחרור הקריה מידי בן-גוריון קודם לכיבוש הר הבית."²⁷ תמיר, לפי "העולם הזה", הוא ה"צבר", אשר כאורי אבנרי יצא למאבק במורשת הגלות.²⁸ קסטנר ייצג בעיני "העולם הזה" את מורשת הגלות, ההתרפסות לפני הפריץ, אשר אותה מבקשת מפא"י להשריש גם במדינת ישראל. בגיליון ערב ראש השנה תשט"ו כתב העיתון, תוך שהוא מפר באופן בוטה את עקרונות הסוב-יודיצה:

[...] לא תוכנן בהונגריה כל צעד של התגוננות. כמו שאר מיליוני היהודים

26. "העולם הזה", גיליון 884, ערב ראש השנה תשט"ו.

27. שם, 14 בספטמבר 1955.

28. שם, שם.

בחצי תריסר ארצות הלכו אף הם בדומיית הכנעה כעדר צאן המובל אל הטבח. [...] אופיו של קסטנר, השתדלנות, זו עובדה המזדקרת לעין בתוך הטרגדיה. [...] באופן אוטומטי פנו אל השתדלנות, אל הניסיון לשנות דעתו של הרוצח במקום ללחום בו.

החתירה לפוליטיזציה של משפט קסטנר יצרה, אם כן, מעין שיתוף פעולה בין הסנגור לבין העיתונים "חרות" ו"העולם הזה", אשר היו בתקופת המשפט מעין שופר של ההגנה.²⁹ במשפט, שבו עלה בידי שמואל תמיר להפוך את קסטנר לנאשם, אשר קלונו התגלה כביכול ברבים, ביקשו הסנגור וביטאוני האפוזיציה הקיצונית להעלות אל ספסל הנאשמים את כל המנהיגות הציונית של ימי מלחמת העולם השנייה, את הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים ובעיקר את ראשי מפא"י.

ג. הוויכוח הפוליטי בעיתונות בעקבות המשפט

פסק דינו החמור של השופט הד"ר בנימין הלוי כנגד פעילותו של קסטנר בהונגריה עורר ויכוח נוקב במערכת הפוליטית במדינת ישראל. כשם ששייכות בית המשפט המחוזי חרגו, כפי שראינו לעיל, מהאשמותיו של גרינוולד נגד קסטנר, כך גם חרג הפולמוס, בעקבות פרסום פסק הדין, מעיסוק בפרשת קסטנר בלבד. לדיון הציבורי הועלו, אולי בפעם הראשונה, שאלות קשות ומעיקות על התגובה היהודית, ובעיקר על דרכה של המנהיגות היהודית בקהילות אירופה הכבושה לנוכח הדילמות הכקשות שניצבו בפניה, וכן על תגובת היישוב וראשי הנהלת הסוכנות היהודית לשואת יהודי אירופה.

פסק הדין פורסם כחודש לפני מועד הבחירות לכנסת השלישית, ופרשת קסטנר, שהייתה רוויה מטענים פוליטיים, הפכה לאחד הנושאים המרכזיים במערכת הבחירות. העוקב אחר התגובות של המשפט בעיתונות המפלגתית מתקשה ברוב המקרים להפריד בין הניסיון הפובליציסטי לבירור עקרוני של השאלות המעיקות לבין דברי פולמוס, אשר כוונו לשם ניגוח פוליטי בלבד של המפלגות היריבות, תוך התעלמות מכוונת מביקת העובדות ההיסטוריות. בפרק זה ייבחנו מאפייני הוויכוח הפוליטי הגלוי בעקבות משפט קסטנר, כפי שהשתקפו בעיתונות המפלגתית מימין ומשמאל.

29. אורי אבנרי העיד כעבור שנים כי "תמיר רבץ אצלנו במערכת ואנחנו רבצנו אצלו והיה לנו קשר יומי." ראה הערה 25 לעיל.

1. התגובה בעיתונות על פסק הדין

פסק הדין ונימוקי השופט פורסמו בהרחבה בעמודים הראשיים בכל העיתונים היומיים. הכותרות הבלטו בעיקר את קביעתו הנחרצת של בנימין הלוי כי "קסטנר מכר את נפשו לשטן."

בעמוד הראשון בעיתון "חרות" פורסמו תמונותיהם של קסטנר ותמיר. תחת תמונתו של קסטנר נכתב: "שותפו של אייכמן", ואילו תחת תמונתו של תמיר נכתב: "הגורם העיקרי לגילוי האמת". מאמר המערכת הדגיש את חשיבותו של פסק הדין והגדירו כ"דוקומנט היסטורי ומוסרי ממדרגה ראשונה החורג ממשפט זה בלבד. על ספסל הנאשמים ישב לא קסטנר 'המנהיג' [כך במקור] בלבד, אלא כל תורת שיתוף הפעולה עם האויבים על ידי מנהיגים בישראל. [...] הוא מוכיח כי ההיסטוריה אינה ניתנת לסילוף על ידי לבלרי חצר."³⁰

"חרות" ביקש אפוא, בעקבות שמואל תמיר, לראות בפסק הדין את משפטה של ההיסטוריה על התורה המדינית כביכול מבית מדרשה של מפא"י: שיתוף פעולה עם האויב. העיתון כינה זאת: תופעת ה"קסטנריוז", פרי חינוך לשיתוף פעולה.³¹ בנארי כתב כי "יש להודות כי אין לנו עניין יתר על המידה בקסטנר עצמו, אלא בשל העובדה, שהוא מייצג משטר מסוים, אווירה מוסרית. ההידרדרות המוסרית החלה עם שיתוף הפעולה עם הבריטים. על כס הנאשמים יושב כל המשטר."³²

"תורת שיתוף הפעולה" גרמה, אליבא ד"חרות", להפרתם של עקרונות מוסריים נעלים, כפי שהדבר התבטא בעיקר בהסגרתם של יהודים לידי האויב. אותו דין, כתב יוחנן בדר ב-24 ביוני 1955, חל על הסגרת אנשי המחתרת בארץ ישראל ועל הסגרת פלגי וגולדשטיין בהונגריה, וחטאם של המסגירים בארץ אף כבד יותר, שכן לא עמדו בפחד הנורא, שעמד בו קסטנר.

אף כי פסק הדין לא עסק בתגובת המנהיגות הציונית לנוכח השואה, קבע "חרות", כי ניתנה פסיקה בסוגייה זו במהלך המשפט: "הסוכנות היהודית השתיקה הידיעות על השואה."³³ יהושע אופיר דן ב-26 ביוני 1955 בחוסר התגובה הכללי שאפיין את יחסם של המנהיגים הרשמיים של התנועה הציונית לשואת יהודי אירופה. זו הייתה גישתם, טען, של סטפן וייז באמריקה, של וייצמן באנגליה ושל שרת בארץ ישראל – להציל רק את "היש".

גם פרשת "רכבת המיוחסים", טען בדר ב-8 ביולי, ובעיקר הרכבת רשימת היוצאים היא פרי של שיטה, "הסלקציה", שציינה את דרכם של ראשי

30. "חרות", 23 ביוני 1955.

31. שם, 26 ביוני 1955.

32. שם, 28 ביוני 1955.

33. שם, 14 ביולי 1955.

ההסתדרות הציונית בניגוד מוחלט להשקפת עולמם של זאב ז'בוטינסקי ותלמי-דיו. אבי אותה תפיסה, כתב בדר, היה חיים וייצמן, ובדר ערך עמו מעל דפי העיתון חשבון היסטורי. כשז'בוטינסקי נלחם על האבקואציה, דיבר וייצמן על "סלקציה" וכינה את המוני היהודים במזרח אירופה "אבק אדם". עוד ב-1925 דיבר באיבה על "עליית גרבסקי" המביאה לארץ את "רוח נאלבקי" (רחוב המסחר הזעיר בוורשה). אנשי מסחר לא נכללו בין מקבלי הסרטיפיקטים, ולפיכך היה גורלם מר כגורל קרבנות גטו וארשה. בשיטת "הסלקציה" נוהגים, המשיך בדר, גם ראשי מפא"י כלפי העלייה.

"דבר" סירב לראות בהכרעתו של ד"ר הלוי פסק דין סופי. העיתון קרא להמתין לפסיקת בית המשפט העליון, בעקבות החלטתם של שר המשפטים והיועץ המשפטי להגיש ערר. העיתון פרסם בהבלטה את הודעתו של קסטנר בעקבות פסק הדין: "אעשה הכל כדי ששמי וכבודי יישארו טהורים, אינני זקוק לזולה; ההיסטוריה וכל אלה היודעים את אשר קרה באותן שנים קודרות יעידו למעני." העיתון גם הביע את תמיהתו על הפסיקה הנחרצת בסוגייה כה מורכבת: "פסק הדין נטל אחריות היסטורית עצומה בהטילו אשמה על אנשים, אשר ככל שנתאמץ לא נוכל לחדור לתנאי חייהם. יש להשתומם על אומץ ליבו של שופט יחיד שקבע כיצד היו צריכים לנהוג."³⁴

דומה כי דברים אלה, שנכתבו במאמר המערכת ביום פרסום פסק הדין, משקפים את קו התגובה של דוברי מפא"י. מחד נזהרו מלפסול באופן נחרץ את פסק הדין, כנראה בשל החשש מפני התגובה הציבורית לכך ערב מערכת הבחירות, אך מאידך סירבו לקבל את הפסיקה החד-משמעית, שנתן שופט יחיד. דומה שדבריו של בן גוריון, שהתבקש על ידי סופר "דבר" בירושלים להגיב על פסק הדין, משקפים קו זה: "ד"ר הלוי הוא אחד האנשים הישרים ביותר שאני מכיר בארץ. יחד עם זאת עורר פסק דינו אצלי, כמו אצל רבים אחרים, תימהון רב גם בתוכנו וגם בסגנונו." בן גוריון הביע ביטחונו "שד"ר הלוי יודע לא פחות מכל אדם אחר שאין אדם בעולם, שאינו מסוגל לטעות ולעשות משגה. הצדק והיושר מחייבים כי פסק דינו יוגש לבירור בית המשפט העליון."³⁵

"על המשמר", ביטאונה של מפ"ם, שאל אף הוא במאמר המערכת ביום פרסום פסק הדין, האם לא חרג פסק הדין מהתחום שיועד לשיפוטו של יחיד, אך ציין בסופו את תרומת פסק הדין להפרדה הברורה בין שתי דרכי ההצלה, זו של התנועה הציונית, שדרשה שלא ללכת כצאן לטבח ולארגן התגוננות מחתרית, לעומת דרך היודנראטים, ההסתגלות לרצון השליט, העלמת סכנת ההשמדה

34. "דבר", 23 ביוני 1955.

35. שם, 27 ביוני 1955.

מהמונים, שבירת רצון ההתגוננות והצלת יחידים במחיר אבדם של רבים. קסטנר, לדעת "על המשמר", סטה לדרך השנייה.³⁶ המאמרים שפורסמו ב"על המשמר" בעקבות פסק הדין, לא עסקו במישרין במשפט, אלא דנו בדרכה של המחתרת, תוך הדגשת תפקידם המכריע של חברי השומר הצעיר בלחימה בנאצים ובהקמת המחתרות, למורת רוחם של היודנראטים.

גם "למרחב", ביטאונה של אחדות העבודה – פועלי ציון, ראה בפסק הדין הוכחה לצדקת דרכה של התנועה החלוצית כנגד דרכם הנפסדת של היודנראטים. מסקנות השופט, קבע העיתון, "מזכות את צנחנינו ומוסדותינו מהאשמות, אשר ניסו לתלות בהם במהלך המשפט במישרין או בעקיפין." חברי התנועות החלוצות, הדגיש העיתון, הם אשר "לא הלכו בדרך היודנראטים, לא נתפתו לשטן, אלא חירפו נפשם על חיי העם וכבודו."³⁷

"קול העם", ביטאונה של מק"י, הופיע ביום פרסום פסק הדין בהוצאה מיוחדת תחת הכותרת: "ייאסר מיד ויובא לדין פושע המלחמה קסטנר!" את פסק הדין ניצל העיתון להתקפה חריפה על המפלגות הציוניות בכלל ועל השומר הצעיר, יריבתו הפוליטית-היסטורית, בפרט: "כל אלה שקרוביהם נטבחו על ידי הנאצים בהונגריה (ולא רק בהונגריה) יודעים עתה בכירור כי ידי יהודים שליחי הריאקציה היהודית סייעו לרצח ההמונים, אשר כמוהו לא היה בתולדות העם היהודי." כותב מאמר המערכת ציין כי "מדיניותו של קסטנר הייתה מדיניות ועד ההצלה, אשר ייצג את כל המפלגות הציוניות וביניהם גם רפי פרידל (בן שלום) מהשומר הצעיר [...] לכן משפטו של קסטנר היה למעשה משפטה של מדיניות הנהלת הסוכנות, של מדיניות הנהגת מפא"י והמפלגות הציוניות האחרות. [...] עדיין לא התברר עד הסוף תפקידו של השומר הצעיר בכל הפרשה החמורה הזאת."³⁸

במאמר ב"קול העם" למחרת היום, תחת הכותרת "יודיהם עזרו לשפוך את דם אחינו ואחיותינו", כתב מאיר וילנר כי "משפט קסטנר מוכיח שוב בסיכומו של דבר כי כל השיטה המדינית של הסוכנות הביאה לבגידה בעם היהודי, לרצח בעקיפין." המפלגות הציוניות, טען העיתון, עשו יד אחת כדי לחפות על פשעי קסטנר, והמפלגה הקומוניסטית הייתה היחידה שקראה "לאסור את קסטנר ולהעמידו לדין."³⁹

"הצופה" ראה בפסק הדין את הצדקת דרכה של היהדות הדתית, שההלכה היא נר לרגליה: "היהודים ששמרו על צלמם, ראו תמיד לנגד עיניהם שתי דרכים

36. "על המשמר", 23 ביוני 1955.

37. "למרחב", שם.

38. "קול העם", שם.

39. שם, 24 ביוני 1955.

בלבד: להרוג את המרצח או ליהרג על קידוש השם וישראל. כך עשו בכל שעת ניסיון לרבות בגיא ההריגה של ימי השואה. "עובדה היא, הוסיף העיתון, "שבין משתפי הפעולה עם הנאצים לא היה אף יהודי שומר תורה אחד. כי יהודי המאמין באלוקים חיים יודע שכל שותפות עם עמלק סופה אבדון מוחלט. מי שאינם מחוסנים בדת ישראל, הם שהגיעו לקצה המסדרון כעדות משפט זה. [...] כל הקושר קשר עם השטן, אם גם התכוון תחילה לשם הצלה, סופו שמתגלגל לתהום הטומאה."⁴⁰

"המודיע", ביטאונה של אגודת ישראל, הדגיש אף הוא כמו "קול העם", אם כי לא באופן כה בוטה, את העובדה שקסטנר ייצג את התנועה הציונית: "המשמעות הציבורית-מדינית של פסק הדין חורגת מגבולות אשמתו של קסטנר. הן הוא ייצג מוסדות מכובדים הנושאים באחריות מסוימת על המעשים שנעשו. [...] קשה שלא להתרשם, מהאשמה החמורה ביותר הכלולה בפסק הדין לפיה הרחיקה 'ועדת ההצלה' הציונית [ההדגשה שלי, ר.ש.] את המנהיגים האחראים של רוב יהודי הונגריה והעמידו אותם בפני עובדות מוגמרות, שהביאו לידי כך שהנאצים העדיפו את המשא ומתן הפוליטי שהוצע להם על ידי נציגי 'ועד ההצלה', על הגישה הזוהירה של מר פרוידג'ר, ממנהלי הקהילה החרדית בהונגריה. [...] לא נוכל שלא להדגיש פרט זה בפסק הדין, המבליט את אחריותם וזהירותם של מנהיגי החרדים של יהדות הונגריה לעומת חוסר הזהירות של אחרים."⁴¹

דומה שהניסיון היחיד להתמודד באופן ענייני ומעמיק עם פסק הדין הארוך והמפורט של ד"ר הלוי היה של משה קרן בעיתון "הארץ". בשישה מאמרים ארוכים, שפורסמו במחצית הראשונה של חודש יולי 1955, ניתח קרן את קביעותיו של הלוי מבחינה היסטורית ומשפטית, שלל את מרביתן והגיע למסקנות דומות לאלה, שאליהן הגיעו ברוב קולות שופטי בית המשפט העליון בינואר 1958, כשזיכו את קסטנר מההאשמות נגדו. ספק אם מאמר ברוח זו, ששלל מכל וכל את פסיקתו הנחרצת של הלוי, יכול היה אף למצוא מקום ב"דבר", אשר נזהר, כאמור, מלפסול באורח חד-משמעי את פסק הדין ערב הבחירות לכנסת השלישית. מפאת קוצר היריעה נביא רק כמה משפטי מפתח מתוך המאמרים, המבטאים את ביקורתו הנוקבת:

שכלו המאומן [של השופט] המנתח טענות והמגלה סתירות פעל כמו איזמל חד, אלא שאיזמל אינו המכשיר היעיל ביותר לפיזור ערפל. [...] ערפל זה הוא חלק בלתי נפרד ממצאות הימים ההם. [...] מה פלא שתמונת המאורעות והאנשים המצטיירים בפסק הדין אינה מראה ערפל זה והיא דומה לציור

40. "הצופה", 3 ביוני 1955.

41. "המודיע", 24 ביוני 1955.

סוריאליסטי, שבו מופיעים צורות וחפצים כאילו אין הם אפופים אוויר. [...] הוא [השופט] תוהה כיצד אפשר שטרגדיה זו בלעה את קורבנותיה ללא נסיון של התנגדות ומרי? [...] במהלך המשפט נולד והתחזק שכנועו הפנימי שיש אחראי לטרגדיה זו והאחראי האחד והבלעדי שמו ד"ר קסטנר. [...] הסלידה האישית המפעמת בליבו של השופט מהאיש ששמו קסטנר הביאה אותו לעתים להחמרה שאינה יכולה לעמוד בפני שבט הביקורת. [...] כל אי דיוק נעשה לסימן של שקר מתכוון. [...] שתי המלים "קסטנר טעה" אינן מופיעות בפסק הדין. [...] כל סתירה ואף הטפלה ביותר נעשית אפוא למלכודת. כל אי דיוק משמש תוספת הוכחה על כוונותיו הבלתי כשרות.⁴²

2. "פרשת קסטנר" בתעמולת הבחירות לכנסת השלישית

ב-27 ביוני 1955, ימים ספורים לאחר פרסום פסק הדין, נתפרסם ב"דבר" מכתב ששלח שלמה לביא מעין חרוד, מאישיה הבולטים של העלייה השנייה וחסר הכנסת הראשונה והשנייה, ובו טען, כי ד"ר בנימין הלוי טעה בכך שהחליט לפרסם את פסק הדין כחודש לפני מועד הבחירות, ובכך "הטיל את הנושא לתוך האווירה הדלוחה של מלחמת בחירות. מוטב היה ממתין חודש נוסף". אכן, משפט קסטנר, ובעיקר השאלות הפוליטיות שהועלו במהלכו, היו בין הנושאים המרכזיים בתעמולת הבחירות של המפלגות מימין ומשמאל במערכת הבחירות לכנסת השלישית.

בעקבות פרסום פסק הדין, החליטו כאמור שר המשפטים והיועץ המשפטי, בגיבויו המלא של ראש הממשלה משה שרת, להגיש ערר לבית המשפט העליון בשבתו כבית משפט לערעורים פליליים. בשל החלטה זו הגישו סיעות חרות ומק"י, כל אחת בנפרד, הצעות אי אמון בממשלה. ד"ר בדר טען בשם "חרות" נגד הגשת הערר ותקף את מפא"י על האופן שבו היא מגינה על קסטנר: "העולם מסתכל עלינו ושומע כי אצלנו טוענים שכלל אי אפשר לבדוק את הדברים האלה ומי שהיה במלכודת או תחת לחץ אי אפשר לדון אותו. הרי כל זה טענו הנאשמים במשפטי נירנברג. אצלנו מגייסים נימוקים נפסדים אלה כדי להגן על חבר מפא"י." בשם מק"י, דרשה אסתר וילנסקה להביע אי אמון בממשלה, בשל סירובה להורות להעמיד את קסטנר לדין לפי חוק עשיית הדין בנאצים ובעזוריהם. ראש הממשלה משה שרת, שהשיב להצעות אי האמון, אמר: "אני מתקומם בכל ישותי כאורח המדינה וכחבר הכנסת נגד הניסיון הזה לעורר דיון מדיני פומבי בעניין של דין נפשות, הנמצא עדיין בשלבי השיפוט החוקיים וטרם הוכרע סופית."⁴³

42. "הארץ", 8 ביולי 1955.

43. "ידיעות אחרונות", 29 ביוני 1955.

הממשלה לא נפלה בעקבות הצעות אי האמון, אולם נוצר קרע גלוי עם הציונים הכלליים, השותפים בקואליציה שנמנעו מהצבעה, והקואליציה עמם פורקה. בישיבת הכנסת שדנה בהצעות אי האמון, טען חיים אריאב בשם הציונים הכלליים, כי בציבור נוצר רושם "שהממשלה עומדת מאחורי קסטנר ומחפה עליו".⁴⁴ דומה כי הציונים הכלליים, אשר זכו להישג נכבד בבחירות לכנסת השנייה והיו למפלגה השנייה בגודלה, חששו כי השותפות הקואליציונית עם מפא"י תמנע מהם לחזור על הישגם גם בבחירות לכנסת השלישית וביקשו לנצל את הצעת אי האמון על פרשת קסטנר כדי לשוב ולהצטייר, בחודש שלפני הבחירות, בעיני דעת הקהל כמפלגה אופוזיציונית הנאבקת על עקרונותיה. בתעמולת הבחירות שלה הדגישה חרות את התייצבותה של מפא"י מאחורי קסטנר, שתואר בבית המשפט כמשתף פעולה עם הנאצים. הובלטו גם הגילויים כביכול על "השתקת השואה" על ידי הנהלת הסוכנות היהודית וכפועל יוצא מכך מניעת עזרה מיהודי אירופה. בהקשר זה טען מנחם בגין בנאום בחירות בבני ברק, כי

על אף הכחשותיהם המחוצפות של ראש הממשלה וחבריו, הריני חוזר ואומר באוזני אלפי אזרחים, ותיקים ועולים, כי הסוכנות היהודית הסתירה את דבר השמדת המונים.⁴⁵

מפלגת אחדות העבודה טענה בתעמולת הבחירות, כי חבריה ופעיליה הם שעמדו בראש הארגונים הלוחמים בגטאות והיוו את האלטרנטיבה לדרכם של קסטנר והיודנראטים – שיתוף הפעולה עם האויב. לדרך פושעת זו, טען "למרחב", היו שותפים רבים ובכלל זה גם חברי התנועה הרביזיוניסטית ששימשו "ראשי משטרה בגיטו".⁴⁶

תעמולת אחדות העבודה בעקבות פסק הדין הופנתה בעיקר כנגד מפא"י. המפלגה אימצה אף היא את קו התעמולה של חרות, לאמור, שפעולותיו של קסטנר היו חלק מהדרך שהתוו בארץ ראשי מפא"י, וזאת בניגוד לדרכם של חברי "החלוץ" – המרד והמאבק.

בהקשר זה התפתח בין העיתונים "למרחב" ו"דבר" פולמוס חריף בשאלה: שליח של איזו תנועה הציע לראשי המרד בגטו וארשה לעזוב את פולין ולעבור למקום מבטחים. ראשיתו של הפולמוס ב-26 ביוני 1955, עת פרסם "למרחב" את דבריו של משה כרמל באספת בחירות, כי שליח מחוגי קסטנר, כלומר ממקורבי מפא"י, הגיע בשעתו אל ראשי "החלוץ" והציע לשישה מראשי המרד, וביניהם יצחק (אנטק) צוקרמן וצביה לובטקין, שיצילו עצמם, אך הללו סירבו לקבל

44. שם, שם.

45. "חרות", 1 ביולי 1955.

46. "למרחב", 24 ביוני 1955.

עזרה זו, לא קיבלו את הכסף והשיבו לשליח כי אין זו בעיה של הצלת שישה אנשים, אלא בעיית היהדות הפולנית. אנו נישאר כאן ונלחם על הצלת חייהם של המוני היהודים." ראשי "החלוצ" לא נענו לניסיון הפיתוי של שליחי קסטנר ולא נטשו את דרך המאבק.

"דבר" השיב ל"למרחב" בגילוי משלו, מפי וניה הדרי (פומרנץ), שהיה בזמן המלחמה נציג הקיבוץ המאוחד בוועד ההצלה בקושטא. הדרי טען כי השליח אל ראשי המרד בגטו ורשה יצא מקושטא, אך הייתה זו דווקא יזמה של ראשי הקיבוץ המאוחד: טבנקין, גילי וקליגר, שהתכנסו בשפיים. במכתבם לראשי "החלוצ" נאמר: "אנו רוצים להציל אתכם, לא למענכם כי אם למען יישאר נצר למשפחת המורדים בתוך הגיטו."⁴⁷ מנהיג אחדות העבודה, יצחק טבנקין, מיהר להכחיש מעל דפי "למרחב" את דבר הפגישה בשפיים ואת היוזמה לפנות לראשי "החלוצ".⁴⁸

פרשת השליח לווארשה מאפיינת את הפולמוס בתעמולת הבחירות בין אחדות העבודה לבין מפא"י על השאלה, מי תמך במאבק ומי ביקש לרפות את ידי הלוחמים ולאמץ את דרך השתדלנות. אחדות העבודה טענה כי לא רק באירופה נקטה מפא"י בדרך השתדלנות וההימנעות מהמאבק. גם בארץ, כשגבר החשש מפני פלישת הנאצים, סיפר משה כרמל, "החלו רווחים הלכי רוח בין כמה מנהיגים ביישוב, שיש לחפש דרך למגע עם הגרמנים כדי להוכיח להם שלא כדאי להם להשמיד את היישוב היהודי, וכל זאת, שעה שאנשי הפלמ"ח מתכוננים להילחם בצבאות רומל הקרבים לארץ ויצחק שדה מתכנן הקמת 'טוברוק ישראלית' על הר הכרמל."⁴⁹

תעמולת הבחירות של מפ"ם הדגישה את התפקיד המכריע שמילאו חברי השומר הצעיר בניגוד לדרכם התבוסתנית של קסטנר וראשי היודנראטים. נביא לדוגמה את דבריו של שמעון אבידן באספת בחירות שנערכה בסוף יוני 1955: "פסק הדין העלה מתוך אותה פרשה חמורה וטרגית כקרן אור את פעולות הגבורה של המחתרת החלוצית שתברינו עמדתו בראשה [הדגשה שלי, ר.ש.]. משך כל התקופה עמדו חברינו בוויכוח מר וחמור עם המנהיגות הרשמית של יהודי הונגריה ועם אנשי היודנראטים. המחתרת דחתה את תביעת קסטנר לצמצם את פעילותה. למודי ניסיון הזהירו את המוסדות הציונים, שלא להאמין לגרמנים."⁵⁰ באספות הבחירות תקפו ראשי מפ"ם את הדרך שבה מגוננת מפא"י על קסטנר, במקום להעמידו לדין.⁵¹

47. "דבר", 29 ביוני 1955.

48. "למרחב", 30 ביוני 1955.

49. שם, 26 ביוני 1955.

50. "על המשמר", 28 ביוני 1955.

51. שם, 26 ו-29 ביוני 1955.

ויכוח נוקב התפתח בין מפ"ם לבין מק"י על חלקן של כל אחת מהן במאבק המזויין בגטאות. בעקבות פרסום פסק הדין יצא "קול העם", כפי שצוין לעיל, בהתקפה קשה על דרכן של המפלגות הציוניות, ובעיקר על תנועת השומר הצעיר, שהיה לה כביכול חלק בקנוניית שיתוף הפעולה עם הנאצים, שגרמה להפקרת יהדות אירופה. ב־24 ביוני כתב מאיר וילנר במאמר "וידיהם עזרו לשפוך את דם אחינו ואחיותינו" על תפקיד השומר הצעיר:

ברור כי מי שמגן על מדיניות ההסתדרות הציונית ויהי מה, מוכרח להגן עליה גם כשהיא עזרה להשמיד חצי מיליון יהודי הונגריה. [...] למעשה הם מגינים בזה קודם כל על עצמם, מכיוון שהיו שותפים למדיניות הנהלת ההסתדרות הציונית, להסכם הזוועה בין קסטנר והנאצים. [...] ואם מאות עדים ומסמכים, שהובאו במשפט, מוכיחים כי המוסדות הציוניים שיתפו פעולה עם הנאצים ועזרו להם בהשמדת יהודים, אזי אומרים מנהיגי מפ"ם: הלאה העובדות ובלבד שההסתדרות הציונית תישאר טהורה בעיני ההמונים. הם חוששים ובצדק מפני ועזוע אידיאולוגי בקרב חבריהם.

משה סנה, עתה שותפו החדש של וילנר במק"י, תקף את מפ"ם המגינה כביכול על קסטנר:

אף אנשים המחונכים מילדותם על תורת הסילוף של הסינתיזה ובין דבר והיפוכו, לא יוכלו לשאת את הסתירה שהתגלתה בין התקשטותם של מנהיגי מפ"ם בנוצות הגבורה של אנילביץ' ושל גיבורים אחרים במערכה האנטי נאצית ובין חיפוי מצד מנהיגים אלה על קסטנר.⁵²

למפ"ם, הוסיף "קול העם", אין זכות מוסרית לדבר בשם ראשי המחותרת. ב־1 ביולי 1955 פרסם העיתון ידיעה מפי "פעיל לשעבר" של השומר הצעיר המכונה "אדק" (השם המלא לא הופיע). על פי הנאמר בידיעה, התנגדה הנהגת השומר הצעיר בארץ למאבק המזויין בגטאות פולין: "מהארץ באו רמזים שלא להפריז במעשי הנעורים." אדק טען כי הנהגת השומר הצעיר התנגדה לתביעתו של מרדכי אנילביץ' לשתף פעולה עם הפפ"ד (המחתרת הקומוניסטית הפולנית), ולפיכך, "עמדתם השלילית לגבי הקמת החזית האנטי פאשיסטית המאוחדת עם הקומוניסטים בגיטו [...] כקו עיקרי להצלת יהודים מציפורני המרצחים הנאצים, מוכיחה שאין להם כל רשות לדבר בשם אנילביץ'. אין להם כל זכות להתקשט בנוצות לא להם."

"על המשמר" תקף את "עלילת הדם" של מק"י המנסה לזהות את קסטנר עם המחנה הציוני החלוצי, שממנו יצאו "מרדכי אנילביץ', חנה סנש, חביבה רייק

ולוחמי הגיטאות.⁵³ על תעמולת הבחירות, שמנהלת מק"י נגד מפ"ם, כתב העיתון ב־24 ביוני:

משתפי הפעולה עם המופתי, סוכניו של היטלר, תומכי "הספר הלבן", שעמדו לצד הסוגרים את שערי הארץ בפני פליטי סטרומה [...] מעיזים עכשיו להשמיץ את הנוער הציוני החלוצי, אשר חירף נפשו למען עמו וכבודו הלאומי, [...] ולהעליל על השומר הצעיר, מראשי הלוחמים את מלחמת הגיטאות וממתנגדי היודנראטים. [...] קסטנר נהג כפי שנהג לא בגלל דרכו הציונית, אלא בגלל שסטה ממנה.

"על המשמר" הכחיש מכל וכל את טענת "קול העם", כאילו ניתנו הוראות מהנהגת השומר הצעיר בארץ ש"לא להפריז במרד הנעורים" ושלא לשתף פעולה עם הקומוניסטים בגטו. אף את הטענה בדבר שייכותו של רפי בן שלום ל"ועד ההצלה" הכחיש העיתון.⁵⁴ בעיקר יצא קצפו של "על המשמר" על משה סנה, המנצח, לדבריו, על ההסתה הפרועה ב"קול העם" נגד השומר הצעיר ומפ"ם:

אותו סנה, שעזב את יהדות פולין לנפשה בעצם ימי השואה ומילט עורו שלו. [...] יודעי דבר מציינים [...] כי מאמרו של וילנר שבו חוזרת ונשנית כביכול אחריותה של הנהלת הסוכנות כולה לקו של קסטנר ולשיטה של שיתוף פעולה עם הנאצים מכוון בעקיפין גם נגד חברו החדש סנה, שכן סנה היה אז חבר [הנהלת] הסוכנות ונשא באחריות ישירה לפעולות ההצלה.⁵⁵

מפא"י נקטה בתעמולת הבחירות שלה בקו התגובה שאומץ על ידי ראשי המפלגה עם פרסום פסק הדין. דוברי המפלגה לא מתחו ביקורת נחרצת בפומבי על הכרעתו של ד"ר הלוי ולא הגנו על דרכו של קסטנר. באספות עם ומעל דפי עיתון "דבר" הדגישו ראשי מפא"י את עמדתם בדבר הזכות הנתונה לקסטנר לערער על פסק הדין. בעיקר עמדו דוברי המפלגה על ההתחסדות שבתעמולת המפלגות הציוניות, אשר היו שותפות בזמן מלחמת העולם השנייה לניסיונות להציל בודדים, כולל למאמצים לנהל משא ומתן עם הנאצים לשם הצלה, בעוד עתה הן טוענות כי בניגוד למפא"י תמכו הן רק בדרך המאבק המזויין בנאצים. אנשי הקיבוץ המאוחד, כתב "דבר" ב־3 ביולי 1955, המדברים עתה בגנות הניסיונות להציל "מיוחסים" ומפארים את סירובם של המורדים להציל עצמם, ניסו יחד עמנו להציל בזמן המלחמה את המשורר יצחק קצנלסון ז"ל ואחרים. "על כן, למה דברי הגינוי שלכם?" שאל העיתון. באותה סוגייה טען פנחס לבון

53. "על המשמר", 26 ביוני 1955.

54. שם, 8 ביולי 1955.

55. שם, 28 ביוני 1955.

בנאום בחירות, כי כל התנועות, ובכלל זה אף אנשי האצ"ל, לא ראו פסול במשא ומתן עם הגרמנים להצלת יהודים: "כולם אמרו אז הצלה בכל הדרכים.⁵⁶ זלמן ארן אמר באספת בחירות ברמת גן ב־10 ביולי: "האם הציונים הכלליים גילו פתאום את שהיה ידוע להם תמיד? על מה שהיו אחראים תמיד יחד עם כולם, בהתרת משא ומתן עם הנאצים לשם הצלת יהודים? אחדות העבודה ממציאה עכשיו תיאוריה שלמה, לפיה קיימות היו אז שתי שיטות בהצלה וכמובן שהקו ההירואי היה של אחדות העבודה וקו הכניעה של מפא"י.⁵⁷

דומה שהחשש, כי פרשת קסטנר, ובעיקר סירובה של מפא"י לאמץ לאלתר את פסק הדין ותמיכתה בזכות הערעור, עלולים לפגוע בה מבחינה אלקטורלית ביום הבחירות הקרב, ובא, הלך והעמיק. חשש זה בא לידי ביטוי בפגישה עם מזכיר המפלגה יונה כסה, שבה השתתפו פעילים מרכזיים מקרב יוצאי הונגריה. כינוס זה נועד לדון בהיערכות המפלגה לנוכח פסק הדין ולנוכח תעמולת המפלגות היריבות בסוגייה זו.⁵⁸

כסה הציג את הדעה, שהתגבשה לדבריו בהתייעצויות קודמות שהתקיימו בנושא זה. למפלגה רצוי, הסביר, שנושא משפט קסטנר לא יעלה לוויכוח ציבורי עד לאחר הבחירות, "מאחר שאנו סבורים, שבתוך המולת הבחירות והלכי רוח קל להתקיף ולהשמיץ. לעומת זאת קשה בעת כזאת לפנות לשכלו הבהיר של האדם ולרגש האחריות שבו." עם זאת, ציין כסה, "אמרנו שאם מפלגות אחרות לא יניחו מהעניין, נצטרך להגיב בדרך זו או אחרת." היו חברים כמו אהוד אבריאלי ומשה בר צבי שהציעו להפנות את עיקר המאמץ להתארגנות לקראת הערעור בבית המשפט העליון ולכתיבה עניינית ורצינית של אותה תקופה. אולם חברים אחרים, כמו הלל הנציג ויואל פלגי, הביעו את הדעה כי יש להתרכז בהתארגנות לתגובה פומבית על פרשת קסטנר עוד לפני הבחירות, שכן הפרשה עלולה לפגוע במפא"י מבחינה אלקטורלית. רוב החברים תמכו בהצעה לקיים כינוס של חברי המחתרת ההונגרית מאותם ימים. נראה כי בכנס זה ביקשו חברי מפא"י יוצאי הונגריה להדגיש את חלקם המכריע בהתארגנות המחתרית, עובדה שעוותה, לדעתם, בתעמולת המפלגות היריבות. אולם אליה וקוץ בה: כנס זה, שבו יקחו חלק רק חברי המחתרת, עלול לחזק את הטענה כי אכן היו שתי דרכים שונות ומנוגדות, דרך המחתרת ודרכו של קסטנר. בר צבי טען, כי אסור להעמיד כרגע את המחתרת החלוצית כאילו בניגוד לפעולתו של קסטנר. יואל פלגי חלק על גישה זו וטען, כי "המפלגה חייבת לדאוג לעצמה וגם אם קיימת סכנה שבמחוז של הציבור תצטייר מחשבה שיש הפרדה בין קסטנר לבין יתר

56. "דבר", 3 ביולי 1955.

57. שם, 11 ביולי 1955.

58. חיבור זה אמנם עוסק בוויכוח הפוליטי הגלוי, אך סבורני כי פרוטוקול הכינוס האמור, שהתקיים ב־12 ביולי 1955, יכול ללמד על הלבטים הקשים של חברי מפא"י, אשר השפיעו על אופן התגובה הגלויה. הפרוטוקול מצוי בארכיון מפלגת העבודה, תיק 24/55.

המחותרת. פלגי, שנפגע מהמשפט, שבו הוכח כי מסר גרסה בלתי נכונה בספרו "רוח גדולה באה" על התמסרותו לידי הגרמנים, והואשם על ידי תמיר בשיתוף פעולה עם הגסטפו, היה דווקא הקיצוני מבין החברים שדרשו לדאוג לאינטרס המפלגתי. הוא טען, כי הוא מאמין בחפותו של קסטנר, "אך דווקא בשל כך צריך לומר בפה מלא: והיה אם קסטנר יימצא משתף פעולה עם הנאצים, אחת דינו למות. לדעתי אמירה כזו עלולה לתת למפלגה כמה מנדטים לכנסת. המפלגה אינה מכסה על פושעים. יש חשיבות ציבורית להגיד זאת בפה מלא דווקא בימים אלה."

דומה כי חברי החוג ההונגרי במפא"י חשו, כי אין להשלים עם העוול שגרם פסק הדין לקסטנר ולחברים אחרים שקיבלו את דרכו, אך הם הסכימו עם קו ההסברה של המפלגה כי יש אמנם להגן על זכותו של קסטנר לערער, אך אין לפסול בפומבי את פסק הדין, אשר נמצא עדיין בהליכים משפטיים. סביר להניח, כי עמדה זו הושפעה גם משיקולים אלקטורליים.

בחודש שבין פרסום פסק הדין במשפט קסטנר לבין מועד קיום הבחירות הייתה העיתונות המפלגתית גדושה במאמרים על הפרשה ועל השלכותיה, והנושא הועלה על ידי עסקנים וראשי מפלגות כמעט בכל אספת בחירות.

ב-15 ביולי 1955 כתב העיתונאי שבתי טבת ב"הארץ" ביקורת חריפה על האופן שבו מנצלות המפלגות את פרשת קסטנר בתעמולת הבחירות:

דומה לי שפסק הדין במשפט גרינוולד-קסטנר ירד על הציונים הכלליים כדורון משמיים. עד להכרזת פסק הדין עמדה המפלגה בידיים ריקות והביטה בגעגועים אל הבחירות של 1951... מק"י שכחה את סיסמאות השלום, גנזה את הידידות ואת הנאמנות לכוחות המחר הגלומים בברית המועצות. התביעה להעמיד את קסטנר לדין כפושע מלחמה השיבה על כל השאלות שנשאלה מפלגה זו. [...] יואשם ד"ר קסטנר, ייתלה על עץ שגובהו מאה אמה – ובא סיפוק לכל תביעות הפרולטריון. [...] אחדות העבודה יצאה אף היא מכליה. [...] אתה נדרש להצביע בעד אחדות העבודה משום שהצנתנים יצאו טהורים ונקיים מכל רכב בנוסח פסק הדין של השופט ד"ר הלוי. [...] אתה מאמין לפומרנץ או לטבנקין או לכרמל? בזה תלוי עתיד המדינה בארבע השנים הבאות. [...] גם חרות תובעת את העמדת ד"ר קסטנר לדין כפושע מלחמה. מנחם בגין מיילל ובוכה את השם קסטנר ממש כשם שהוא בוכה ומיילל את מספרי קורבנות מלחמת הגבול. [...] רק יתלו את ד"ר קסטנר [...] וארץ ישראל תחזור לגבולותיה מימי מלכות דוד.

גם על מפא"י מתח טבת ביקורת קשה. במקום "להחזיר את ארבעת הנושאים העיקריים שהיו מיועדים להיות חניותיה בבחירות: שינוי שיטת הבחירות, פיזור האוכלוסיה, כיבוש השממה והקמת אחדות חלוצית שתעזור לעלייה, השקיעה המפלגה את רוב מרצה בהסברת עמדתה ב'פרשת קסטנר.' " לסיכום

כתב טבת:

פרשת קסטנר בגלגוליה מעל במות נאומים, הצליחה ליצור אווירה קלוקלת ומעורפלת. באווירה זו אין הבוחר יודע מה מציעה לו מפלגה הקוראת לו להצביע בעדה, ולא נהיר לו מהן הבעיות החיוניות העומדות עתה לפני המדינה וכלום יפתור ד"ר קסטנר את שאלת המדרכה לפני ביתו או היעדר המים בדירתו.

בבחירות לכנסת השלישית ירד כוחה האלקטורלי של מפא"י בחמישה מנדטים, ואילו "חרות" הכפילה את כוחה והייתה למפלגה השנייה בגודלה בכנסת.

האם הייתה לפרשה השפעה על תוצאות הבחירות? קשה להשיב, אך מעניין לציין שחברים במפא"י סברו שפרשת קסטנר אכן השפיעה על הבוחר. במסמך שהגיש אריה בהיר למרכז המפלגה ובו ניתח את תוצאות הבחירות, מנה את "פרשת קסטנר" בין הגורמים שהביאו לדעתו לירידת כוחה של מפא"י.⁵⁹

3. הוויכוח על התגובה היהודית בגטאות – יודנראט ומחתרת

משפט קסטנר ופסק דינו של ד"ר הלוי העלו, אולי בפעם הראשונה, לוויכוח ציבורי נוקב במדינת ישראל את התגובה היהודית בגטאות ובעיקר את דרכן של המועצות היהודיות – היודנראטים.

קסטנר לא היה אמנם חבר יודנראט, אך המשא ומתן שניהל עם הנאצים והנכונות, כפי שקבע ד"ר הלוי, להסגיר יהודים כדי להציל יהודים אחרים, זוהו עם עמדת היודנראטים.

הוויכוח בקרב פוליטיקאים ואנשי רוח מעל דפי העיתונות נסב בעקבות פסק הדין על השאלה: האמנם היו שתי דרכים מנוגדות לתגובה על מעשיהם של הנאצים: האחת דרך היודנראטים – שיתוף פעולה פושע, שהוביל לאבדון; והשנייה דרכן של תנועות הנוער – דרך המחתרת הלוחמת, שלא האמינה למעשי הרמייה של הנאצים וארגנה בגטאות מאבק התנגדות הירואי?

"למרחב" ו"על המשמר" הדגישו במאמריהם את הניגוד שבין שתי הדרכים האלה ואת התפקיד המכריע שמילאו חברי תנועותיהם בהקמת המחתרות בגטאות. דרכה של המחתרת, כתב "על המשמר", עמדה בניגוד מוחלט לדרך היודנראטים, שמשמעותה הסתגלות לרצון השליט הנאצי, העלמת סכנת ההשמדה מההמונים, שבירת רצון ההתגוננות והצלת יחידים במחיר אבדנם של רבים.⁶⁰

59. שם, 8 באוגוסט 1955, 23/55.

60. "על המשמר", 23 ביוני ו-8 ביולי 1955.

בנושא זה הופיע ב"על המשמר" ב-8 ביולי 1955 מאמר פרי עטו של יצחק גרינבוים, שעמד בראש ועד ההצלה בארץ בזמן המלחמה. כתב גרינבוים:

זקני היהודים נהפכו אולי בלי שהרגישו בכך לעבדים נרצעים העושים את רצון הכובשים. שיטת הכניעה המושלמת לכובש חגגה את נצחונה. [...] על ידי שיתוף הפעולה עם הנאצים פתחו לרווחה את שערי השחיתות, השפלות והאכזריות. לא רק הציבור התפורר, אלא גם משפחות ובסופו של דבר ראה האדם רק את עצמו, את הצלתו הוא.

ב"למרחב" כתב ישראל גלילי תחת הכותרת "המבדיל בין קודש לתועבה" מאמר ביקורת נוקב על דרכם של היודנראטים: "נמצאו אנשים יהודים, שכשלו ושירתו את משמידי עמם. נמצאו אנשים, אשר נמנו מלהציב גבול בין קודש לתועבה. אנו מוצאים מקור של השראה, עוז ומופת חיים בדרכה של התנועה החלוצית. [...] הם שמרדו תוך שהם יונקים השראתם מארץ ישראל, מתנועת הפועלים הציונית, מהתנועה הקיבוצית, ממקורות התנ"ך וממסורת הגבורה של הסוציאליזם. שתי דרכים, דרך הכבוד ותושיה של המרד וההצלה לבין דרך שהתחילה או שנגמרה בהתמכרות לשטן." בסיוכם מאמרו כתב גלילי: "אין להרשות כל רהביליטציה של היודנראטים. אין לנו להסכין עם הדרך, שהסגירה מיליונים ורימתה מיליונים, מתוך אשליה שבמחיר זה יינצלו מעטים וטובים."⁶¹ גם "הצופה" פסל את דרכם של היודנראטים כדרך הרסנית ובלתי מוסרית העומדת בניגוד להוראות ההלכה היהודית. העיתון ציין כי אמנם היו גם ראשי יודנראטים בעלי רמה מוסרית כאדם צ'רניאקוב, אך אחרים היו משוללים כל כוח מוסרי. ההלכה היהודית קבעה לדורות את הכלל: "אמרו להם גויים תנו לנו אחד ונהרגו ואם לא נהרוג את כולכם – יהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחת מישראל." אין זכות, קבע העיתון, לבני אדם לקבוע מי לחיים ומי למוות.⁶²

כנגד הניסיון לשפוט את היודנראטים ברטרנספקטיבה יצא אלכסנדר ברזל מכפר החורש. במאמר ב"דבר" ב-6 ביולי קבע, כי לנוכח מצבם של יהודי אירופה, כוחם של הגרמנים ושנאת האוכלוסייה המקומית, לא יכול היה המרד להוות מטרה מבחינתה של המנהיגות היהודית:

אם כיום באים אנשים חסרי אחריות ושיקול ותובעים כאילו רטרואקטיבית את התמרדותה של יהדות אירופה – נשותיה, זקניה ותינוקיה, בני השבעים ובני השלוש עם מעט הגברים בעלי השרירים, אין אלה אלא דיבורים בעלמא. מרד כזה לא יכול להיות, אלא מחזה אימים על במת ההיסטוריה. [...] המושג של כבוד וגבורה קיבלו משמעות אחרת בימים ההם. ילידי הארץ ניגשים להבנת הימים ההם מתוך אספקט של המאבק בארץ ישראל לפני

61. "למרחב", 1 ביולי 1955.

62. הצופה, 23 ביוני 1955.

מלחמת השחרור, אנלוגיה מוטעית עד כדי אכזריות. ביסודו של מושג ההצלה טמון מאבק מוסרי איום, אשר גם במרחק התקופה יש בו כדי להרעיד נפשות. הצלה לעולם היא חלקית. [...] ראוי היה להמתין עוד שנים רבות לעריכת חשבוננו ההיסטורי עד שנהיה מסוגלים לצרף הפרטים לכלל שלמות, להבדיל בין העיקר לטפל. [...] ניתוח היסטורי זה הוא ניתוח בבשר החי שפירפר ביסורי גיהנום, עמד במבחן ששום בשר וחי לא עמדו לפניו. כל הכלים הידועים לנו, כל המושגים השגורים בפנינו אינם קנה מידה של אמת בדיון זה. מוסר עולמנו השליו אינו מוסר הימים ההם. העם ההוא – גבורתנו אינה גבורתם. פחדנו אינו פחדם. ספק אם אדם שלא היה שם ראשי לעשות ניתוח זה, לערוך חשבון זה.

המשורר נתן אלתרמן כתב על סוגייה זו בהרחבה ב"טור השביעי" ב"דבר". דומה כי לא היה נושא כלשהו, שלו הקדיש המשורר מקום כה נרחב מעל דפי העיתון בתקופה זו. בחמישה שירים ומאמרים שהופיעו בין אביב 1954 לקיץ 1955, שלל אלתרמן את ההפרדה הקיצונית של אנשי המחתרת ופועלם מהתגובה היהודית בגטאות בכלל ומפעילות היודנראטים בפרט, ואת השפיטה הקטגורית-קולקטיבית של ראשי היודנראטים. השקפה זו, טען, נובעת מהבנה לקויה של הסיטואציה המורכבת ושל הדילמות שניצבו בפני היהודים ומנהיגותם בתקופת השואה.

שיריו ומאמריו של אלתרמן על סוגייה זו זכו לתגובה בשורה של מאמרים שהופיעו בעיקר ב"על המשמר" וב"למרחב". הכותבים השונים טענו, כי השקפתו של אלתרמן אינה מעוגנת במציאות של תקופת השואה, אך דומה כי יותר מכל הנחה אותם החשש מפני ההשלכות העקרוניות-החינוכיות שנבעו משלילת הניגוד שבין דרך המחתרת לבין דרך היודנראטים. "לשם מה נכתב השיר הזה, מה תכליתו ואת מי הוא בא לשרת?" שאל דוד כנעני ב"על המשמר" בעקבות שירו הראשון של אלתרמן בסוגייה האמורה, "יום הזכרון והמורדים", שהופיע ביום השואה, 30 באפריל 1954. "המעוניינים אנו דווקא להוריד מכנם את גיבורינו האמיתיים ולהבליעם בתוך ההמונים שהלכו אל מותם, להסיר כל מחיצות ביניהם? הכה עשירים אנו בגיבורים יהודים בגולה, שהיה צורך להשוות את ערכם של גיבורי הגטאות עם כלל ישראל כולו?" בעיקר יצא קצפו של כנעני על טענתו של אלתרמן כי "הללו שנפלו נשקם ביד, אולי לא יקבלו את המחיצה בינם לבין מותן של הקהילות ועד לגיבורי הפרנסים והשתדלנים." הכיצד, שאל כנעני במאמרו, נסיר את המחיצה שבין גיבורים כאנליבקיץ וויטנברג לבין שתדלנים, ראשי יודנראטים, שפעלו בחסד הנאצים? "המורדים בדרך מותם הקימו מחיצה זאת, מחיצה של גבורה, של כבוד, של תבונה ושל חשבון היסטורי."

מתי מגד כתב על הנזק החינוכי שייגרם מהסרת המחיצה שבין המחתרת

ליודנראטים: "המעמיד את המורדים ואת השתדלנים על רמה אחת [...] קובע את דמות האומה, את דרכה ואת מוסרה היום ומחר. דרך אחת מוליכה מהסליחה לשתדלנים, שכשלו ובגדו, [...] מהסליחה לקסטנרים למיניהם ולשיכתח הלוח-מים, אל הוויתור על עמידה עצמאית וגאה, מודרכת על ידי האידיאה, על משמר חזון התחיה של העם בארצו."⁶³

גם משה כרמל כתב על הסכנה הצפויה לחינוך הערכי בארץ מהסרת מחיצות זו. שני דפים נכתבו בתולדות השואה, טען כרמל,

דף הכלימה, דרך היודנראטים, ודרך הגאון, דף המחתרת. הטיטוש בין הגבורה והחולשה, בין הקירבה לאנוכיות, בין נאמנות לבגידה, בנפשנו הוא. [...] איזו דוגמה נעמיד לנגד עיניהם של חיילינו היוצאים לשדה הקרב: את הדוגמה של היודנראטים שעברו את גבול ההסגרה והפקרת יהודים? אני [פנה כרמל לנתן אלתרמן] סבור כי חזות קשה עד מאוד נשקפת לארצנו ולנו אם לא נטפח בארץ מהר כוח של לוחמים ומתיישבים, שתפעל בהם רוח הנאמנות, ההתמכרות וההקרבה שידענו בעבר. אסור לטשטש את ההבדל בין שתי הדרכים, דרך הנאמנות עד תום והמאבק כנגד דרך ההשלמה, ההפקרה וההסגרה [...] נגד הניסיונות להרוס החיץ המבדיל בין טוהרה לטומאה, בין הגבורה והפחדנות, בין הנאמנות והבגידה, יש לחנך הנוער על מופתי הגבורה.⁶⁴

בתשובה למאמרים אלה, טען אלתרמן כי ההעמדה הקוטבית של היודנראט כנגד המחתרת היא מלאכותית ועומדת בניגוד למתואר ביומנים, בספרי הזיכרונות ובעדויות, שכתבו ראשי המחתרת עצמם לאחר השואה. בספריהם, כתב המשורר, מעמידים ראשי המרד "את פרשת ההתקוממות על רקעה האמיתי, בתוך תוכם של סבכיה ועל נפתוליה הפנימיים... כל שורה בדפים אלה, היא קטרוג וקובלנה על השיגרה והשטחיות, שאנו נוהגים במטבעות לשון ובדפוסים מחשבה שלנו לגבי כללותה של התקופה." המרד, טען אלתרמן, נראה לנו היום תגובה טבעית, אשר מתנגדיה היו בוגדים; אולם בתקופת השואה, לנוכח מעשי הרמייה של הנאצים, "אותו מרד לא היה כלל כה טבעי ומסתבר מאליו למורדים עצמם." לדוגמה ציטט המשורר מתוך פרוטוקול הדיון שנערך בקרב פעילי השומר הצעיר בוויילנה בדצמבר 1941, על שאלת הקמת מחתרת בגטו. ראשי המחתרת בוויילנה כמו גם בגטאות אחרים התחבטו בשאלת היציאה למאבק שימיט כליה מיידית על כל הגטו: "הוודאות כי גורלן של הקהילות נחרץ וסופן כיליון, לו גם הייתה זו ודאות שאין להרהר אחריה, עוד לא הייתה תריס בפני הספק וכל כובד משקלה הנורא לא היה גדול לפעמים ממשקל האסון שעלול היה להמיט מקלע יחיד

63. "על המשמר", 14 במאי 1955.

64. "למרחב", 1 ביולי 1955.

המוברח אל הגטו. כיצד זה אפשר, שאל המשורר, להטביע חותם של דראון ביונדנראטים על הניסיון לשאת ולתת עם הנאצים, בשעה שאף המורדים "לא מתחו על הדרך הזאת על כל שלביה וצורותיה את התואר חרפה ונבלה?" את המרד, כתב אלתרמן, הכינו ליום מר ונמהר, שבו ינסו הנאצים להשמיד את הגטו כולו⁶⁵ [הדגשה שלי]. האפשר לתאר את דרך היונדנראטים והמחתרת כשתי דרכים מנוגדות לחלוטין, אם גם ראשי המחתרת בביאליסטוק הסכימו לדרכו של ראש היונדנראט, ברש, להסגיר מעטים למולך הנאצי כדי להציל רבים? ואלתרמן ציטט במאמרו "על שתי דרכים" מתוך יומנו של מפקד המרד בגטו ביאליסטוק, מרדכי טננבוים: "הנני מביא קורבן את 6,300 היהודים כדי להציל 35,000 יהודים הנשארים. [...] הוצאנו למולך את האלפים הראשונים כדי להאריך את חיי החלק העשירי של יהדות פולין בעוד חודש חודשיים. כל יום - בסיטואציה הנוכחית בחזית ובמדינה - עלול להביא את הגאולה."⁶⁶

ועל כך כתב המשורר:

היתה דרך שתוף וכניעה עקבה, חשקה, וכבדה
והלכו בה פושעים ובוגדים (כן הדרך קוראת לפשע!)
אך הלכו בה עד קץ גם ראשי קהלות נלחמים על חיי העדה,
והלכו בה חכם והוגה והזמן על כולם כמו רשת.

ועד קץ בה הלכה המחתרת. כי אותם משגים
של ציות וכניעת הפקרה, עת ידנו אותם קובעת
כסימן לנתיבת-הבגידה לעומת נתיב-קרב - זועקים
למשפט מן הניר, חמתם את חלקת סימותינו קורעת.

ולעניין אותו "לקח דור" שעליו חרדים כה רבים, סיכם אלתרמן: "אין נשגב מלקחו של דין צדק."⁶⁷

ד. סיכום

הוויכוח שהתעורר בעקבות פסק דינו של השופט ד"ר בנימין הלוי מעל דפי העיתונות המפלגתית, אופיין מחד גיסא בניסיון לנצל את פרשת קסטנר לשם ניגוח פוליטי ערב הבחירות לכנסת השלישית, אך מאידך עורר פולמוס פובליציסטי עקרוני על התגובה היהודית בתקופת השואה. בימים הראשונים שלאחר פרסום פסק הדין התמקד אמנם הוויכוח בין

65. "דבר", 8 ביולי 1955.

66. שם, 28 במאי 1954.

67. שם, 12 באוגוסט 1955.

המפלגות בדרישת האופוזיציה מימין ומשמאל כי הממשלה תימנע מהגשת ערעור לבית המשפט העליון ותקבל את הכרעתו של השופט הלוי כפסק דין סופי. אולם עד מהרה חרג הוויכוח מהעיסוק בפרשת קסטנר ועבר לפולמוס על תגובת המנהיגות היהודית בתקופת השואה הן בעולם החופשי, בעיקר הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, והן בקהילות היהודיות בשטחי הכיבוש הנאצי. עיתוני האופוזיציה אימצו למעשה את השקפתו של תמיר כי יש להרחיב את הדין מעבר לבריור מסכת האשמותיו של גרינוולד. הכותבים השונים והנאמים באספות הבחירות הונחו ודאי בין השאר משיקולים אלקטורליים ועל כן נמנעו מבדיקה עניינית של האירועים ההיסטוריים, אולי בהתאם לאופיה של מערכת בחירות בכלל. אך הוויכוח על התגובה היהודית בגטאות, ובעיקר על דרכם של היודנראטים, לא היה רק תוצר את אופורטוניזם פוליטי ערב בחירות. אישים כישראל גלילי, משה כרמל, יצחק גרינבוים ומתי מגד הביעו את סלידתם העקרונית מדרכם של היודנראטים כפי שהבינו אותה. בעיקר חששו מההשלכות החינוכיות של דרך זו על הדור הצעיר במדינת ישראל. רוב המאמרים בסוגייה זו נכתבו ב"למרחב" ולא בכדי: פעם כאן הרצון העז לחנך דור צעיר על ברכי מסורת הלחימה של הפלמ"ח ומורדי הגטאות, חברי "החלוץ".

בתגובה על שירו של נתן אלתרמן כתב משה כרמל: "כיצד נבקש לחנך את חיילינו ברוח דרכם של היודנראטים? שמותר להפקיר חבר בשדה הקרב כדי להציל אחרים?" דומה כי שאלתו של כרמל, שנבעה מכאב ומחשש עמוק, ממחישת הטוב, כפי שטענו אלכסנדר ברזל ונתן אלתרמן, את העובדה כי הכותבים שפטו את התנהגות היהודים בגטאות על פי מוסר עולמם, על פי המציאות הארצישראלית, ולא השכילו להבין שהייתה זו מציאות שונה לחלוטין, שאינה מאפשרת למי שלא היה שם לשפטה.

דומה כי מהוויכוח הפוליטי הגלוי על משפט קסטנר ניתן ללמוד על יחסו של הציבור במדינת ישראל באמצע שנות החמישים לתגובה היהודית בכלל ולדרכה של המנהיגות היהודית בקהילות אירופה לנוכח מדיניות ההשמדה הנאצית בפרט.

פרשת קסטנר הייתה ניסיון ראשון, כואב וטרגי של המדינה הצעירה להתמודד עם עברה הקרוב. נראה כי במרכז הוויכוח עמדה השאלה, שהטרידה את אלה שלא היו שם ואולי אף את אלה שהיו: כיצד זה הלכו שישה מיליון יהודים אל מותם ללא התנגדות. פסק הדין של השופט הלוי נתן לשאלה זו תשובה ברורה, חד-משמעית: קסטנר וראשי היודנראטים, אנשים שהשחיתו מידותיהם, הם שהרדימו את הציבור ומנעו התנגדות יהודית. כנגדם התייצבו חברי תנועות הנוער, סמל הגבורה היהודית. בכך חיוק פסק הדין מוסכמה שרווחת ממילא בציבוריות במדינת ישראל. דומה כי רק לאחר משפט אייכמן החל תהליך חדש, שאנו נמצאים עדיין בעיצומו, לנסות ולהבין במקום לשפוט.